

Г. Ю. СМІРНОВ

Георгій Юрійович Смірнов, студент III курсу юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ МОВИ ВОРОЖНЕЧІ:
ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ**

Свобода слова є наріжним каменем цивілізованого демократичного суспільства. Жодна держава не може називати себе правовою та соціальною, якщо реалізація даної правомочності нею не гарантується. Цікавим є питання про те, де проходить межа між правом на свободу слова і правом інших осіб на повагу до честі й гідності, а також коли свобода слова переростає у так звану мову ворожнечі. Саме неспроможність дати вичерпну відповідь на згадані питання і є причиною тих проблем, що постали перед світовою спільнотою сьогодні.

Дослідженню різноманітних аспектів свободи слова присвячували себе такі відомі правознавці, як Джон Локк, Жан-Жак Руссо, Шарль Монтеск'є, І. Кант, Й. Г. Фіхте та інші. Сучасними вченими, які досліджують проблеми права на свободу слова, є Е. В. Тітко, Д. З. Мутагіров, Г. В. Наставна, О. В. Скрипнюк, А. І. Марущак, О. В. Кохановська.

Метою статті є визначення поняття та особливостей так званої «мови ворожнечі»; з'ясування межі між цензурою та обмеженням права на свободу слова як способом протидії «мові ворожнечі»; аналіз практики Європейського суду з прав людини щодо реалізації права на свободу слова; аналіз законодавчого регулювання «мови ворожнечі» інших країн та надання відповіді на питання, якою саме галуззю права має регулюватися дане явище, а також з'ясування способів регулювання «мови ворожнечі» в мережі Інтернет.

Аналізуючи поняття «мови ворожнечі» (від англ. – *hate speech*), слід насамперед з'ясувати правила правового регулювання цього інституту в законодавстві України. Так, відповідно до ст. 68 Конституції України на кожного громадянина покладено обов'язок утримуватися від дій, які посягають на честь і гідність інших людей. Згідно зі ст. 24 Основного Закону не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками¹.

Відповідно до ст. 297 Цивільного Кодексу України² (далі – ЦК України) кожна фізична особа має право на повагу до честі та гідності, які є недоторканими. Ділова репутація юридичної та фізичної особи також визнаються цивільним законодавством недоторканою, відповідно до ст. 299 та ст. 94 Цивільного Кодексу. У разі порушення цих прав потерпіла особа має право звернутися за їх захистом до суду.

«Мова ворожнечі» може бути публічною та приватною. Відмінність між цими видами визначається залежно від суб'єкта, в вираженні думки якого вона втілюється. Публічною вона є тоді, коли застосовується політиками, службовими особами органів влади, використовується законодавцем та засобами масової інформації, адже в такому разі вона охоплює значну частину суспільства як в рамках держави, так і в рамках світової спільноти. Вона також може бути явною, тобто виражатися в конкретних словах, словосполученнях та фразах, або ж прихованою – передаватися контекстом, натяками, інсинуаціями³.

Мова ворожнечі також може бути висловлена в формі оціночних суджень, якими відповідно до ст. 30 Закону України «Про інформацію» є висловлювання, за винятком наклепу, які не містять фактичних даних, критика, оцінка дій, а також висловлювання, що не можуть бути витлумачені як такі, що містять фактичні дані, зокрема з огляду на характер використання мовно-стилістичних засобів⁴. Їхня особливість полягає в тому, що вони не підлягають спростуванню чи доказуванню правдивості. Втім, якщо вони принижують честь та гідність особи, то така особа має право на відповідь або висвітлення своєї точки зору, а у випадку, коли такі судження набувають особливо грубої та принизливої форми – на відшкодування моральної шкоди.

Правовому регулюванню мови ворожнечі перешкоджає відсутність чіткого визначення даного поняття.

Поняття «мова ворожнечі» не визначається у чинному законодавстві України. Тим не менше, окремі законодавчі акти містять правові приписи про її заборону. Наприклад, ст. 6 Закону України «Про телебачення і радіомовлення»⁵ передбачає заборону використання телерадіоорганізацій з метою пропаганди винятковості, зверхності або неповноцінності осіб за ознаками їх релігійних переконань, ідеології, належності до тієї чи іншої нації або раси, фізичного чи майнового стану, соціального походження; ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» містить заборону використання преси з метою завдання шкоди честі і гідності особи. Зауважимо, що ст. 42 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні»⁶ передбачено перелік умов, за яких ні журналіст, ні друковані засоби масової інформації не несуть відповідальності. Однією з таких умов є дослівне відтворення (цитування) публічних виступів або повідомлень як суб'єктів владних повноважень, так і фізичних чи юридичних осіб, що в нашій державі являє собою окрему проблему з огляду на недостатньо високий рівень культури суспільства.

Однозначного підходу до регулювання «мови ворожнечі» не існує і в міжнародному законодавстві. Наприклад, у Додатку до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № 97 (20) «мова ненависті» визначається як «всі форми висловлювань, які поширюють, підбурюють, заохочують чи виправдовують расову ненависть, ксенофобію, антисемітизм або інші форми ненависті, що ґрунтуються на нетерпимості, у т.ч. нетерпимості, що знаходить своє вираження у войовничому націоналізмі й етноцентризмі, дискримінації та ворожості стосовно меншин, мігрантів, осіб іммігрантського походження»⁷. На нашу думку, таке визначення найточніше відображає суть даного поняття і може слугувати орієнтиром для міжнародної спільноти.

Ще одним проблемним питанням є визначення межі між цензурою та правом на свободу слова.

Відповідь на дане питання аналізувалася Європейським судом з прав людини (далі – ЄСПЛ) у справі «Хендїсайд проти Великої Британії». На думку Європейського суду з прав людини, ст. 10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стосується не лише тієї «інформації» чи тих «ідей», які отримані законним шляхом або які можна вважати не образливими чи незначними, а й тих, які ображають чи викликають обурення. Такими є вимоги терпливості, плюралізму і широти поглядів, без яких «демократичне суспільство» неможливе»⁸. На нашу думку, це рішення ЄСПЛ мотивоване тим, що не завжди висловлений погляд чи позиція, які викликають обурення, спрямовані на приниження іншої особи. Адже обурення може бути викликано і в рамках категоричної незгоди. Як приклад можна навести конфлікт науки і релігії, який викликає обурення в представників обох сторін, але це не означає, що та чи інша сторона вдаються до «мови ворожнечі».

Саме тому ЄСПЛ, наголошуючи на згаданому висновку, звертає увагу на ч. 2 ст. 10 Конвенції⁹, згідно з якою здійснення даного права, з метою недопущення порушення моралі, вчинення злочинів чи приниження честі й гідності особи, може підпадати під особливі умови національного законодавства, законодавчі обмеження чи санкції, але на практиці так до кінця і не зрозуміло, коли право переходить у правопорушення¹⁰. На рівні національного законодавства, можливість такого обмеження передбачена ст. 34 Конституції України.

Відповідно до практики ЄСПЛ, справи, в яких об'єктом спору є «мова ненависті», вирішуються двома способами. Перший спосіб передбачає виключення об'єкта спору з-під дії ст. 10 Конвенції. Відповідно ж до другого способу ЄСПЛ кваліфікує *hate speech* як зловживання правом і застосовує ст. 17 Конвенції, якою забороняється зловживання будь-яким гарантованим правом.

Обидва способи базуються на суб'єктивній оцінці суддями кожної справи, яка потрапляє до них на розгляд. Причина криється у відсутності загальноприйнятого визначення поняття «мова ворожнечі», що зумовлює виникнення ситуацій, в яких та чи інша особа може або бути піддана обмеженню права на свободу слова, або вийти за його рамки, не понісши будь-якого покарання.

Третьою проблемою є визначення галузевої приналежності інституту «мови ворожнечі».

У зв'язку з відсутністю розмежування термінів «мова ненависті» (*hate speech*) та «злочин з мотивів ненависті» (*hate crime*) виникають складнощі у їх правовому регулюванні. Залежно від того, як чітко проведено межу між цими поняттями, можна стверджувати про цивільно-правове чи кримінально-правове регулювання. В дослідженні департаменту громадянських прав та конституційних справ Генерального Директорату Європейського Союзу з внутрішньої політики наведено кілька шляхів вирішення даної проблеми¹¹.

Наприклад, у законодавстві Греції *hate crime* розкривається через синонім *racist crime*, включаючи в поняття «расизм» ненависть за статевою, політичною, релігійною та іншими ознаками, значно розширюючи тлумачення слова. Такі ж країни, як Франція та Угорщина, пішли іншим шляхом. У їхньому законодавстві *hate crime* – злочинне діяння на основі статевої, релігійної та іншої нетерпимості, в той час як *hate speech* є поведінкою, яка спрямована на приниження честі, гідності, а у випадку, якщо об'єктом такої поведінки є юридична особа, – ділової репутації особи. Тому в даних країнах *hate speech*, якщо воно не містить ознак розпалювання ворожнечі, підпадає під регулювання саме цивільного права і здебільшого передбачає такі звичні наслідки для правопорушника, як спростування або ж сплата моральної шкоди постраждалому.

Але якщо «мова ворожнечі» була наявна в матеріалі засобу масової інформації (далі – ЗМІ), то в усіх країнах Європи, крім Франції, Греції та Угорщини, дане правопорушення підпадає під дію адміністративно-го законодавства. Це, тим не менш, не позбавляє фізичних і юридичних осіб права подати цивільний позов про відшкодування моральної шкоди.

Тут також слід наголосити на тому, що подібне правопорушення з боку ЗМІ має свої особливості залежно від країни.

Так, згідно з цивільним законодавством Бельгії, відповідальність за розміщення матеріалу, що містить образливу лексику, несе передусім автор матеріалу, а у випадку, якщо він невідомий – видавець. У Франції є свої особливості залежно від виду засобу масової інформації. Якщо йдеться про друковані засоби масової інформації (пресу), то відповідальність несе видавець, у випадку ж його відсутності – автор матеріалу. Якщо ж автор статті невідомий, відповідальність покладатиметься на особу, яка здійснила публікацію (друк) відповідного матеріалу. Якщо це стосується аудіо-візуального медіа, то в такому випадку відповідальність нестиме редактор та співредактор. Водночас існують винятки, за яких редактор та співредактор звільняються від відповідальності. Зокрема, якщо матеріал було розміщено на он-лайн ресурсі, то в разі вжиття редактором та співредактором усіх заходів для його вилучення з даного ресурсу вони не несуть відповідальності за розміщення такого матеріалу, а також в тому випадку, якщо матеріал було розміщено он-лайн без попереднього ознайомлення з боку редактора чи співредактора медіаресурсу¹².

В Угорщині цивільно-правове регулювання «мови ворожнечі» здійснюється Законом «Про свободу преси та фундаментальні правила медіаконтенту», прийнятим у 2010 році¹³. Окрім штрафу та спростування інформа-

ції там також передбачена тимчасова заборона надання медіапослуг. Для цього в державі функціонує Медіа Рада, на яку покладено обов'язок здійснювати відкриття провадження по справах, що стосуються застосування «мови ворожнечі» медіаресурсами. З 2011 р. даною радою було відкрито 15 проваджень, однак лише чотири з них закінчилися притягненням до цивільної відповідальності¹⁴. Така невтішна статистика свідчить про проблеми кваліфікації такого діяння, відмежування правопорушення від правомочності, про що говорилось раніше.

Зазначені положення Конституції України, Законів України в сфері медіа, а також наявність ст. 161 Кримінального Кодексу України¹⁵ дають змогу дійти висновку, що «мова ворожнечі» в нашій державі, як і в багатьох інших, перебуває на стику цивільно-правового та кримінально-правового регулювання.

Тим не менш, варто врахувати той факт, що в своїй Рекомендації 97(20) з питань розпалювання ненависті Комітет Міністрів Ради Європи закликає держав-учасниць, серед яких є й Україна, розширити способи цивільно-правового регулювання. Адже здебільшого дане правопорушення не містить в собі такий рівень суспільної небезпеки, який би дозволив віднести його до сфери кримінального права. Застосування «мови ворожнечі» є порушенням особистих немайнових прав особи, а отже, має регулюватися цивільним правом.

Якщо публікації у пресі, програми організації теле- та радіомовлення видається можливим перевіряти на предмет наявності у них «мови ворожнечі», то справжньою проблемою постає відповідна перевірка розміщеної у мережі Інтернет публікації. Забезпечити невідворотність відповідальності, що й слугує основним запобіжником правопорушень, для користувачів Інтернету є неможливим, що створює для користувачів умови провокувати агресію одне в одного. Зокрема, через те, що будь-яка інформація поширюється он-лайн значно швидше, ніж через будь-який ресурс, оскільки не обмежується інформаційним простором однієї держави. Це найшвидший спосіб адресувати свої слова цільовій групі.

У 2015 р. Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (далі – ЮНЕСКО) провела власне дослідження під назвою «Запобігання он-лайн мові ворожнечі» (Countering online hate speech)¹⁶. Один із акцентів було зроблено на Міжнародному пакті про політичні та громадянські права (далі – Пакт), який можна застосувати при регулюванні ксенофобії, антисемітизму та інших крайніх проявів нетерпимості. У дослідженні зазначається, що ст. 19 Пакту містить положення, згідно з яким свобода слова має гарантуватися незалежно від обраного людиною медіаресурсу. Дане положення робить ст. 19 гнучкою в аспекті регулювання стрімкої еволюції суспільних відносин, дозволяючи розширити зміст поняття «медіаресурс» з огляду на невичерпність його змісту в даній статті, додавши до нього і Інтернет.

Стаття 13 Американської Конвенції прав людини¹⁷, розкриваючи зміст свободи думки та висловлювання (саме так звучить «свобода слова» в даному документі) також містить вказівку про способи поширення інформації через «будь-який медіаресурс на вибір», з єдиним застереженням, що обмежуватися дане право може лише з метою захисту дітей та підлітків.

Таким чином, одним із способів регулювання мережі Інтернет є прирівнювання його до медіаресурсу.

Другим ефективним способом регулювання й відстеження «зловживань» свободою слова, які проявляються в «мові ворожнечі», є залучення самих користувачів Інтернету. Соціальні мережі забезпечують користувачам змогу самим моніторити та повідомляти адміністрацію чи службу підтримки про правопорушення, аби надалі було вжито необхідних заходів. «Вконтакті», «Фейсбук», «Твіттер» та інші здійснюють це через наявність відповідних кнопок в меню сторінок користувачів або ж через контакт з службою підтримки напряму.

«Твіттер», «Yahoo» та інші Інтернет-ресурси включають застереження про «мову ворожнечі» в умови використання, не даючи їй чіткого визначення. В цих умовах користувачі попереджаються про те, що вони не мають права поширювати такого роду інформацію та самі можуть зіткнутися з такого роду контентом. В умовах користування «YouTube» поняття «мова ворожнечі» (*hate speech*) вказано прямо. Звісно, неправильно перекладати відповідальність на користувачів, але через незліченні обсяги інформації, які поширюються такими популярними ресурсами, іншого дієвого способу для всеохоплюючого відстеження використання «мови ворожнечі» насправді немає. Таким чином вдається забезпечити своєчасне реагування та охопити значну частину мережі Інтернет під пильним оком громадськості.

Отже, якщо підсумувати викладене, то можна дійти таких висновків:

1. «Мова ворожнечі» є складним правовим явищем. У національному законодавстві відсутнє визначення цього терміна та водночас міститься заборона вживати лексику, спрямовану на приниження особи за релігійною, національною чи іншою ознакою. У міжнародному законодавстві поняття «мови ворожнечі» найкраще висвітлено в Додатку до Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № 97(20).

2. У практиці ЄСПЛ вивільнення «мови ворожнечі» з-під гарантій права на свободу слова вирішується двома способами: або конкретний аналізований колегією суддів випадок звільняється від дії ст. 10 Конвенції прав людини і основоположних свобод або ж кваліфікується як зловживання правом, відповідно до ст. 17 Конвенції.

3. У світовій практиці «мова ворожнечі» перебуває під правовим регулюванням різних галузей права – цивільного, адміністративного та кримінального. Тим не менш, варто розрізняти кримінально каране діяння та порушення особистих немайнових прав. Тому в більшості країн світу «мова ворожнечі» знаходиться на стику кримінально-правового та цивільно-правового регулювання, серед яких і Україна. Але оскільки в більшості випадків дане правопорушення є не злочином, а посяганням на честь і гідність особи, Комітет Міністрів Ради Європи в своїй рекомендації № 97(20) закликає держав-учасниць, серед яких є й Україна, розширити способи цивільно-правового регулювання.

4. Щодо регулювання «мови ворожнечі» в мережі Інтернет, то відповідно до дослідження ЮНЕСКО таких способів є два: прирівнювання Інтернету до медіаресурсу, поширюючи на нього дію відповідного законодавства, або ж залучення до моніторингу та контролю за контентом в мережі самих користувачів, що дає змогу забезпечити своєчасне реагування на правопорушення.

¹ Конституція України в редакції від 15 березня 2016 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.

² Цивільний Кодекс України із змінами та доповненнями (в редакції від 1 квітня 2016 р.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.

³ *Плохотнюк Н.* Мова ворожнечі: створення підґрунтя для злочину, або таки вираження власної думки? / Наталія Плохотнюк : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://en.hr-activists.net/blog/mova-vorozhnech-stvorenyya-p-d-runtya-dlya-zlochynu-abo-taki-virazhennya-vlasno-dumki>

⁴ Про інформацію: Закон України (в редакції від 21 травня 2015 р.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 48. – Ст. 650.

⁵ Про телебачення та радіомовлення : Закон України (в редакції від 31 грудня 2015 р.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 10. – Ст. 43.

⁶ Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні : Закон України (в редакції від 1 січня 2016 р.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1993. – № 1. – Ст. 1.

⁷ Рекомендація NR (97)20 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасницям з питань «розпалювання ненависті» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_093

⁸ Рішення Європейського суду з прав людини «Хендсайд проти Великобританії» : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://eurcourcourts.eu/uploads/ECHR_Handyside_v_the_United_Kingdom_07_12_1976.pdf

⁹ Конвенція прав людини і основоположних свобод : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004

¹⁰ *Решетник Л.* «Мова ворожнечі» в засобах масової комунікації як порушення права на повагу до честі та гідності особи / Л. Решетник : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.pnu.edu.ua/bitstream/123456789/4577/1/Reschetnik.pdf>

¹¹ *Psalia E.* The European legal framework on hate speech, blasphemy and its interaction with freedom of expression / E. Psalia, K. Adamis-Csaszar, M. Verbari : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536460/IPOL_STU\(2015\)536460_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2015/536460/IPOL_STU(2015)536460_EN.pdf)

¹² *Psalia E.* Вказана праця.

¹³ Про свободу преси та фундаментальні правила медіаконтенту : Закон Угорщини : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://hunmedialaw.org/dokumentum/152/Smtv_110803_EN_final.pdf

¹⁴ ECRI Report on Hungary – 2015. : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Hungary/HUN-CbC-V-2015-19-ENG.pdf>

¹⁵ Кримінальний кодекс України (в редакції від 1 травня 2016 р.) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

¹⁶ Countering online hate speech // UNESCO. – 2015 : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://unesdoc.unesco.org/images/0023/002332/233231e.pdf>

¹⁷ American Convention on Human Rights : [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.oas.org/dil/treaties_B-32_American_Convention_on_Human_Rights.htm

Резюме

Смірнов Г. Ю. Поняття та особливості мови ворожнечі: цивільно-правові аспекти.

У статті висвітлено особливості цивільно-правового регулювання мови ворожнечі. Було проведено аналіз міжнародних нормативно-правових актів, результатів досліджень міжнародних установ та чинного українського законодавства. Стаття містить інформацію про поняття «мова ворожнечі», особливості правового регулювання діяльності ЗМІ в міжнародній практиці, правове регулювання та способи боротьби з мовою ворожнечі в Інтернеті. Стаття також включає дослідження того, якою саме галуззю права має регулюватися дане поняття.

Ключові слова: мова ворожнечі, свобода слова, нетерпимість.

Резюме

Смирнов Г. Ю. Понятие и особенности языка ненависти: гражданско-правовые аспекты.

В статье освещены особенности гражданско-правового регулирования языка ненависти. Был проведен анализ международных нормативно-правовых актов, результатов исследований международных учреждений и действующего украинского законодательства. Статья включает информацию о понятии «языка ненависти», особенностях правового регулирования СМИ в международной практике, правовом регулировании и способах борьбы с языком ненависти в Интернете. Статья также включает исследование того, какой именно отраслью права должно регулироваться данное понятие.

Ключевые слова: язык ненависти, свобода слова, нетерпимость.

Summary

Smirnov G. Concept and peculiarities of hate speech: civil law aspects.

The article highlights peculiarities of civil law regulation of hate speech. Analysis has been conducted of international legal acts, results of investigations conducted by international institutions and the current Ukrainian legislation. An article contains information about: the concept of hate speech, peculiarities of mass media's legal regulation in international practice, legal regulation and approaches to counter it on the Internet. The article also includes a research on which branch of law hate speech needs to be regulated.

Key words: hate speech, freedom of speech, intolerance.